

ОТРАЖЕНИЯ: РУСКИ СЮЖЕТИ В БЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА ОТ XVIII ВЕК

Ирина Макарова

Институт по славянознание, РАН

Резюме. Статията е посветена на проблема за формиране образа на Русия в България (XVIII в.). Авторът отбелязва, че в средите на най-образованите слоеве на българското общество – книжовниците, възприемането на Русия претърпява своеобразна криза. Близостта на отживелиците от средновековното съзнание, ориентирано към очакване на чудо и идването на месия, с естествения ръст на националното самосъзнание не може да не проличи в отношението към страна, на която старите пророчества предписвали ролята на потенциална освободителка. Създава се впечатление, че точно в разглеждания период и именно в средата на най-образованите среди на българското общество – книжовниците, възприемането на образа на Русия претърпява своеобразна криза. Старите представи за месианския характер вече не удовлетворяват тези, чиято менталност започва да се ориентира към битността на Новото време. Същевременно рационалното, особено прагматично разбиране за Русия като ефективен инструмент за постигане от българите на политическа независимост, още не е успяло да се формира.

Keywords: Bulgaria, Russia, Bulgarian scribes, national consciousness, mentality, image

Тезата за традиционното и трайно русофилство на българите отдавна и солидно е утвърдена в руската историография. На автора на тази статия също се е случвало да пише на тази тема, анализирайки, в частност, спецификата на русофилските митологеми в паметниците на българското народно творчество¹⁾. Тази статия не претендира за всестранно разглеждане на целия кръг от проблеми, свързани с формирането на образа на Русия в менталното поле на българите. На тази тема са посвещавани в съответното време немалко работи²⁾. Задачата тук е много по-ограничена и се свежда до обзор на сюжетите с руска насоченост в българската книжнина от XVIII в.

Веднага трябва да се направи уточнението, че термини като „български книжовници” и „авторство” се използват в текста с голяма доза условност. През разглеждания период в южнославянската книжнина самото понятие за авторство все още е в процес на формиране и е актуална средновековната

практика за неограничена компилация на части от различни текстове без посочване на източник и свободно преразказване на съчиненията на предшествениците. Етническата принадлежност на книжовниците също така често не се поддава на ясно определяне. В тази връзка е целесъобразно акцентът да не е върху изясняване на етническия произход на авторството на ръкописите, а върху привличане на тези от тях, в които е отбелязана ярко изразена пробългарска позиция на автора или които са били особено популярни в българските земи.

Осемнадесетото столетие може с пълно основание да се назове преломен етап в историята на създаването на образа на Русия на Балканите. Превземането на Азов от Петър I, появяването на руската армия в непосредствена близост до Дунава (Прутският поход от 1711 г.), търсенето на политически съюзници сред молдовци, власи, сърби, черногорци, разгласяването на освободителната мисия на руското оръжие в Православния изток (Соловьев, 1963: 74–77) – всичко това благоприятства популяризиране на името на руския император сред южните славяни. Последвалата след смъртта на Петър I дълга поредица от руско-турски войни също способства за поддържането на надеждата за скорошно освобождение от турска власт. Тази надежда се стимулирала и от недвусмислените декларации на някои представители на руската династия, склонни да представят себе си като спасители на единоверците. Ето само един пример от този род, цитат от възвание на императрица Екатерина II към турските християни: „Отчитайки печалното на тези благочестиви синове на църквата Божия състояние [...] желаем колкото е възможно за тяхното избавление и утеха да съдействаме [...]. Величайшо удоволствие ще бъде за нас да видим християнските области от позорно поробване спасени и народите [им – б.м., И. М.] под наше ръководство встъпващи в дирите на своите предци“ (Соловьев, 1963: 40–41). След сключването на Кючук-Кайнарджийския (1774) и на Яшкия (1792) мирен договор Русия не само плътно се премества до границите на Османската империя, но и предприема опити да покровителства нейните християнски поданици.

На този политически фон е логично да очакваме изблик на русофилски настроения в различни слоеве на българското общество. Но ако говорим за мястото, което в този период заемат руските сюжети в българската книжнина, то едва ли можем да го характеризираме като значимо. В количествено отношение, съдейки по многобройните каталози на ръкописи, вкл. до края на XVIII в., рязко преобладават кратките приписки, съобщаващи, че в едн-коя-си година „московците“ се били с „турците“. В информационно отношение тези пояснения са изключително пестеливи, а в емоционално – неутрални.

В самите текстове, включвани в ръкописните сборници, руската тематика изплува рядко. Косвено тя се проявява едва ли не за първи път в произведения на преводната гръцка литература с месианско-есхатологически характер,

традиционно предричащи неизбежния край на османската власт и свързващи този акт с мистична намеса отвън. Пророчества от подобен род са типични за целия Балкански регион и водят началото си от знаменитото предсказание, направено още през XV в. от бъдещия Константинополски патриарх Генадий Схоларис. В своята най-популярна през XVII–XVIII в. версия това предсказание гласяло, че турците ще превземат Цариград и ще властват дълго дотогава, докато „руски народ, обединявайки се с всички народи, желаещи да отмъстят на Измаил, ще го победи повторно“ (Мутафчиева, 1974: 113).

Сред съчиненията, следващи влиянието на тази традиция и ползващи се през XVIII в. с особена популярност в българските земи, може да се спомене „Пророчество на блажения Иероним Агатагел“, влязло частично в сборника на Спиридон Рилски (Ангелов, 1964: 79–86). В тази част на *Пророчеството*, където става дума за московските царе, текстът възхвалява силата на руското оръжие и непобедимостта на руския монарх, „изтребващ варварите и разширяващ пределите“ на своята държава. Също се споменава и за гибелното за агаряните близко пришествие на християнски войн, облечен в желязо, в който лесно се разпознавал северният съсед.

Новият етап в развитието на руската тематика на страниците на българската книжнина е свързан с широкото разпространение на Балканите на печатна продукция, внасяна през XVIII в. от Русия, особено на летописи. Както отбелязват специалисти, с изключителното внимание на местните преписвачи сред съчиненията с летописен характер се ползвали различните преработки на „Повест за изминалите години“ (Атанасов, 1986: 122). Популярна била и „Повест за падането на Цариград“. Изследванията показват, че най-често използваният вариант на това произведение има именно руски прототип и произхожда от съчинение на Нестор Искендер (Атанасов, 1986: 82–88). Най-широко разпространение получило московското издание от 1713 г., в което е използван текстът на Андрей Лизлов (Атанасов, 1986: 82–88). Преписвана от българските книжовници понякога буквално, *Повестта* запознавала читателите с елементи от концепцията „Москва – трети Рим“ (и съответно, втори Константинопол), паралелно приобщавайки ги към възторга на автора по повод нарастващата мощ на Московската държава.

Макар не всички от вече споменатите текстове да са с български произход, те са неразделна част от българската книжнина. Самият факт, че те са се ползвали с популярност сред местните преписвачи, показва, че засяганите в тях теми отговаряли на духовните потребности на съвременниците. Паралелно ръкописите не може да не са оказвали и определено влияние на процеса на формиране на обществено съзнание в ареала на своето разпространение.

Качествен прелом по отношение на руските сюжети настъпва едва от втората половина на XVIII в. Той е свързан с раждането на българската национална историография и опитите на книжовниците да осмислят мястото на своя народ

в световния исторически процес. В хронологически ред основните примери са съчинението на Паисий Хилендарски „История славянобългарска” (1762), анонимната „История вкратце о болгарословенском народе”, известна повече като Зографска история (1785), „История во кратце о болгарском народе словенском” на йеросхимонах Спиридон (1792), а също и „Повест за московския цар Петър” от ръкописния сборник, съставен в 1796 г. от поп Пунчо.

В този списък „Повест за московския цар Петър” заема особено място. Това произведение, макар и носещо отпечатъка на народната менталност, явно е претърпяло литературна обработка и може да служи за уникален образец на русофилство в българската книжнина от това време. Нейното съдържание е насочено към историята на покръстването на Русия и се основава на свободна преработка на руските летописи (Банков, 1976: 111–117). Резултат от тази преработка са редица исторически нелепости, като напр. подмяна на византийския император с несъществуващия български цар Константин, а руския княз Владимир – с войнствения Петър Буро. Особен интерес представлява заключителната, и както предполагат изследователите, авторска, т.е. принадлежаща на самия поп Пунчо, част от *Повестта* (Ангелов, 1958: 258; Атанасов, 1986: 121–122). Тя е откровен панегирик на руските монарси и представлява опит да се осмисли историческата мисия на Русия на Балканите. Авторът се опитва да построи логическа взаимовръзка, от една страна, между сякаш съществувалия акт на приемане от русите на Кръщението от българите и, от друга, намерението на Русия да сложи край на османската власт. Текстът предполага, че русите свято помнят своя исторически дълг и затова неуморно се молят за освобождение на своите кръстници – българите. Доколкото според автора русите са народ богоизбран, имащ „сила свише“, то дадената молитва има особена тежест. В текста специално се подчертава, че руският владетел е непобедим – „[...] не може нито един цар или крал да победи [...] московския цар“ (Ангелов, 1958: 259). Повестта завършва с прослава на военното благородство на руския монарх.

Откровено русофилската и възторжена насока на тази *Повест* е уникална сред оригиналните български произведения от тези години. Докато за трите прочути *Истории* е характерна подчертано неутрална тоналност по отношение на руските сюжети. Русия интересува техните автори, родоначалници на националната българска историография, основно като географска област, през която в древността минавали пътищата на миграция на българите. И трите *Истории* се осланят преди всичко на руските издания на съчиненията на Цезар Бароний, Мавро Обрини, Димитър Ростовски, а също и на „Синописа“ на Инокентий Гизел (Атанасов, 1986: 107–114). При това от събраните сведения авторите се ползвали доста свободно, оформяйки своя собствена концепция за началния етап на националната история. Доколкото тези автори се придържали (подир своите предшественици) към т.нар. яфетическа теория за произхода на славяните, т.е. извеждали родословието на славянските народи

от Мосха – легендарния внук на Ной и син на Яфет, то съвпадението на името „Мосха“ с топонима „Москва“ ги заставяло да се насочват към въпроса за ролята на московските земи в историческата съдба на българите.

Ето какво например съобщава по този повод Паисий Хилендарски (Паисий, 1972: 52 – 54). Първоначално славяните, неразпаднали се още на отделни народи и носещи в чест на общия прародител името „московци“, се разселили на север в района на съвременна Москва. Те кръстили в чест на своя прародител Мосха протичащата в този район река (Москва река), както и основаното от тях селище (Москва). Когато настъпило естествено увеличаване на рода, част от славяните (включително бъдещите българи) се преселили на запад. След известно време някои от тях решили да се върнат в историческата родина, т.е. в Москва, но останалите на предишните места сродници (сега вече наричащи се руснаци) не ги пуснали в своята земя. Връщащите се славяни били принудени да се разселят на изток – по бреговете на Волга, получавайки от нея своето име – българи.

Тази информация била до известна степен допълнена през 1784 г. от книжовника Дойно Граматик – един от преписвачите и последователите на Паисий. Той счел за необходимо да добави, че макар топонимът и хидронимът Москва и да произлизат от името Мосха, то русите не получили народностното си име от него, а от своя предводител Мосха (както сърбите от предводителя си Сърбин) (Ангелов, 1963: 194–195).

Анонимната Зографска история, в съзвучие със своята лаконичност, повтаря едва основната рамка на изложените от Паисий събития, без да акцентира внимание върху руските сюжети. В това отношение тя силно се отличава от „История во кратце“ на йеросхимонах Спиридон, вложил свой оригинален авторски принос в тази проблематика. Спиридон отъждествява българите с древните илири (Златарски, 1900: 11–13). Затова, макар принципно да не отрича факта за българско обитаване на север от Черно море, той го тълкува само като кратък епизод преди преселването им на Дунав през „986 г. до н.е.“. Вероятно именно затова той напълно изоставя сюжетите, отнасящи се до историята на миграцията на българите в района на Москва, също както и теорията за произхода на българския етноним от името на р. Волга.

Движен от чувство на напълно разбираем български патриотизъм и желяйки по всяка вероятност за пореден път да подчертае напредналото развитие на древните илиро-българи в сравнение с другите славянски народи, Спиридон не пести паралели, показващи българите в изключително изгодна светлина. В частност – и по отношение на русите. Например той не пропуска да съобщи, че русите (за разлика от българите) в древността „нямаха град, ни села“, че те живеели „като диви в къщи по полята“, „прехождаха от място на място“, че търпели военни поражения от българските владетели, че именно българите открили на русите пътя към цивилизация, основавайки първия град

в техните земи – Новгород (Златарски, 1900: 13). Той не забравя да напомни на читателите и това, че хан Батий успял през XIII в. да разгроми Рус, но България се оказала не по силите му (Златарски, 1900: 76).

На последните страници на „История во кратце“ се намира информация за руско-турските войни. Но разказът за събитията се води в сух, подчертано неутрален тон, при това не толкова от позицията на очакване на освобождение от османска власт, колкото в контекста на историята на българо-гръцките и на българо-турските отношения. Едва ли не единственият сюжет, който кара Спиридон да промени дадената тоналност, е обръщането към темата за руските книжовници, и по-точно към личността на Димитър Ростовски, по чийто адрес той не скъпи комплименти. Впрочем такова отношение е напълно обяснимо. Д. Ростовски се отличава с изключително благосклонно отношение към славянските народи, което се оказва много удобно в случаите, когато на Спиридон му е необходима отправка към авторитетен източник при тълкуването на едни или други исторически събития.

Връщайки се към общата оценка за позицията на българските книжовници към Русия, следва по всяка вероятност да признаем, че като цяло тя съответства на същността на преходната епоха, изживявана в този момент от българския народ. Близостта на отживелиците от средновековното съзнание, ориентирано към очакване на чудо и идването на месия, с естествения ръст на националното самосъзнание не може да не проличи в отношението към страна, на която старите пророчества предписвали ролята на потенциална освободителка. Създава се впечатление, че точно в разглеждания период и именно в средата на най-образованите среди на българското общество – книжовниците, възприемането на образа на Русия претърпява своеобразна криза. Старите представи за месианския характер вече не удовлетворяват тези, чиято менталност започва да се ориентира към битността на Новото време. Същевременно рационалното, особено прагматично разбиране за Русия като ефективен инструмент за постигане от българите на политическа независимост, още не е успяло да се формира.

БЕЛЕЖКИ

1. Макарова, И. Ф. (1992). Легендарные представления болгар о России в XV–XVIII вв. – В: *Балканские исследования. Вып. 16. Российское общество и зарубежные славяне. XVIII – начало XX века*. Москва, 130–140; Макарова, И. Ф. (2009). Мифы общественного сознания: болгарская династия Российской империи – В: *България и Русия – между признателността и прагматизма*. София, 38–43.
2. Флоринский, Т. (1892). Воззрения южных славян на Русь (по историческим свидетельствам и народным песням). – *Славянское обозрение*, № 3, 196–209; Трифонов, Й. (1908). Историческо обяснение на вярата в „Дядо

Ивана“ (Русия) у българския народ. – *Библиотека на Славянска беседа*. Т. 1, 100–124; Снегаров, И. (1953). *Културни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в.* София; Державин, Н. (1945). *Племенни и културни връзки между българския и руския народ*. София; Petrovich, M. (1967). *The Russian Image in Renaissance Bulgaria (1760–1878)*. – *East European Quarterly*, № 2, 87–105.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов, Б. (1958) Български разказ за покръстване на русите. *Известия на Института за българска литература*. Т. 6.
- Ангелов, Б. (1963). *Съвременници на Паисий*. Т. 1. София.
- Ангелов, Б. (1964). Неизвестен ръкопис на Спиридон Рилски. *Език и литература*, № 3.
- Атанасов, П. (1986). *Българо-руски литературни връзки през XVII и XVIII в.* София.
- Банков, Т. (1976). Един български разказ от XVIII в. *Литературна мисъл*, № 3.
- Державин, Н. (1945). *Племенни и културни връзки между българския и руския народ*. София.
- Златарски, В. Състав. (1900). *История во кратце о българском народе славенском. Сочинися и списася в лето 1792 Спиридоном иеросхимонахом*. София.
- Макарова, И. Ф. (1992). Легендарные представления болгар о России в XV–XVIII вв. – В: *Балканские исследования. Вып. 16. Российское общество и зарубежные славяне. XVIII – начало XX века*. Москва.
- Макарова, И. Ф. (2009). Мифы общественного сознания: болгарская династия Российской империи – В: *България и Русия – между признателността и прагматизма*. София.
- Мутафчиева, В. (1974). „Предсказанията“ за края на Османската империя (към въпроса за руско-балканските културни връзки през XIX в.). *Studia balkanica*. Т. 8. София.
- Паисий Хилендарски. (1972). Под редакцията на П. Динеков. *Славяно-българска история*. София.
- Снегаров, И. (1953). *Културни и политически връзки между България и Русия през XVI – XVIII в.* София.
- Соловьев, С. М. (1963). *История России с древнейших времен*. Т. 16. Москва.
- Соловьев, С. М. (1963). *История России с древнейших времен*. Т. 18. Москва.
- Трифонов, Й. (1908). Историческо обяснение на вярата в „Дядо Ивана“ (Русия) у българския народ. *Библиотека на Славянска беседа*. Т. 1.

Флоринский, Т. (1892). Воззрения южных славян на Русь (по историческим свидетельствам и народным песням). *Славянское обозрение*, № 3.

Petrovich, M. (1967). The Russian Image in Renaissance Bulgaria (1760–1878). *East European Quarterly*, № 2.

Превод от руски език Ваня Рачева

RUSSIAN SUBJECTS IN THE BULGARIAN MANUSCRIPTS (XVIII CENTURY)

Abstract. The article is devoted to the formation of the image of Russia in Bulgaria (XVIII century). The author notes that among the most educated strata of Bulgarian society – the scribes, perception of Russia was undergoing some kind of a crisis. The proximity of the rudiments of the medieval mind, based on the expectation of miracle and the coming of the Messiah, with the growth of national consciousness had had an impact on the attitude to the country, which is destined to the ancient prophecies of the potential role of liberator. The old ideas of the Messianic character ceased to satisfy those whose mentality was beginning to focus on the realities of the Modern time. Meanwhile rational, purely pragmatic view on Russia, as an effective tool to achieve political independence of the Bulgarians, had no time to be formed.

Irina Makarova

✉ Senior Researcher

119334, Moscow, Leninsky Prospect, 32-a

E-mail: 4423353@mail.ru